

Een kerkmoeder vieren (2000)

t.g.v. de viering van de 80^e geboortedag van Catharina. J.M. Halkes

Vrouwencentrum Sarah Yasmine te Eindhoven, 29 november 2000

Een stapel boeken meegenomen. Mijn eigen scriptie. In het Engels Laten vertalen, Haar werk zo belangrijk, haar positie nog zo uniek. Het moest verder komen via allerlei internationale symposia die er waren. Zegt iets over het enthousiasme. En ik glimlach nu. Wat een tijden!

Ik vertel over Catharina J.M. Halkes, Professor, doctor Catharina Halkes ook in relatie tot mijn eigen leven. Ik spreek niet alleen over haar werk, maar ik zet haar werk in relatie tot haar eigen leven. Door het op deze manier te doen, voldoe ik aan een belangrijke eis van feministische theologie, namelijk dat je alleen kunt theologiseren door je zelf, je eigen leven bij die theologie te betrekken.

Dat betekent ook, dat ik geen chronologisch overzicht zal geven van het leven en werk van Tine. Ik pak her en der wat uit mijn boekenkast waaraan ik herinneringen heb, en aan momenten waarvan ik vind dat ze belangrijk waren en zijn. Voor de vrouwenbeweging. Voor mezelf.

‘Begin 1977 volg ik de radiolezingen voor de NCRV ‘Als vrouwen aan het woord komen’.

Ik zie me nog staan, ’s avonds laat, rond 11 uur. Ik had de lichten uitgedaan om naar bed te gaan, grote lampen van de straat, even nog naar de radio luisteren, en ineens die stem: ‘Wij willen een warme kerk. Of we missen de warmte...’ Ik stond als aan de grond genageld en hoorde iets uitspreken waar ik al lang mee bezig was, maar wat ik nog nooit zo had kunnen uitdrukken.

Ik was heel actief in de kerk. Altijd al. En tegelijkertijd heel kritisch. Ik was toen al tot de ontdekking gekomen, dat er ondanks al dat enthousiasme van de jaren zestig en zeventig niets veranderde. Daarna begonnen met een theologie-opleiding als specialisatie voor mijn journalistieke werk. Dat was het begin van mijn interesse voor feministische theologie. Een prachtige aansluiting op alle zaken die met bevrijdingsbewegingen te maken hebben. Ik was heel nauw betrokken bij allerlei acties die weerstanden opriepen in de kerk.

In 1979, het jaar van mijn scheiding, las ik een interview met Tine in ‘De Tijd’. Ik zag toen voor het eerst haar gezicht. Er stonden mooie foto’s bij. Gevoelig als ik was toen, heeft het interview me erg aangegrepen. Ze was toen zelf kort daarvoor gescheiden. Ze geeft aan hoe andere dingen belangrijker worden dan het huwelijk. Je werk, je geloven, je dierbare vrienden. Ik kende niemand die gescheiden was, en ineens is er iemand die een positieve kant schildert van een scheiding. Een nieuwe ruimte om te leven...

Toen ik in 1982 aan mijn afstudeerscriptie begon koos ik de titel: ‘Catharina Halkes, een moderne kerkmoeder’. Ik was van de Achterhoek verhuisd naar Noord-Brabant en ik zocht contact met Tine, want als journaliste wist ik dat als je iets over iemand wilt schrijven, je deze het beste zelf kunt interviewen.

Ik had grote beelden rondom Tine: een docente aan een universiteit, de omvang van haar kamer, de invloed van feministische theologie. En ik kwam daar in dat kamertje aan de Heyendaalseweg in Nijmegen. Klein, eenvoudig, en daarachter de plek van Nel van de Beld, haar toegewijde secretaresse. Tine, die ik eindelijk zag en die mij onvervaard begon te

vertellen waar ik wat over haar kon vinden en dat ik dat eerst maar eens moest lezen. Later vertelde ze me van alles over haar eigen leven. Maar voor alles, dat herinner ik me goed, informeerde ze naar mij zelf. Wie ik was, hoe mijn leven was, mijn gezin, mijn werk, mijn idealen. Ik denk dat ze daarmee als mens mijn hart heeft gestolen. Maar er was iets wat die eerste middag de allergrootste indruk op me maakte: mijn beeld over feminisme en feministische theologie, groots en meeslepend, kromp ineem bij het zien van het piepkleine boekenkastje links achter Tine. Misschien drie of vier planken hoog, twee meter lang, nog niet eens vol. Dat was de hele bibliotheek van feministische theologie. Zo klein en zo zwak. En op dat moment heb ik intens beseft hoe kwetsbaar feministische theologie was, en hoe snel het weer kon verdwijnen op het moment dat Tine, toen al 62 jaar, met pensioen zou gaan...

Een jaar later, toen ik mijn boek over Katharina von Bora had geschreven vroeg Tine om een gratis exemplaar voor de bibliotheek van de Universiteit Nijmegen, omdat er geen geld was om boeken aan te schaffen voor de nieuwe theologische discipline.

In dat licht is het misschien een beetje begrijpelijk, dat ik er een paar duizend gulden voor over had om mijn scriptie over de 'moderne kerkmoeder' in het Engels te laten vertalen en deze via allerlei internationale conferenties en contacten over de wereld te doen verspreiden. Ik financierde dat grotendeels door de verkoop van ongeveer 500 exemplaren van de Nederlandse versie van mijn scriptie, die ik voor f 10 verkocht. Wat een tijden waren dat!

Kerkmoeder

Ik moet nu wel even nadenken over dat woord kerkmoeder, zoals ik Tine noemde. De 16^e eeuwse abdis Teresa van Avila was in 1970 door Rome gerehabiliteerd en tot kerklerares opgevoerd. Dat zal er best iets mee te maken hebben gehad, want ook wij protestantse vrouwen begonnen ons te verdiepen in religieuze vrouwen. Ik ontdekte, dat wij in elk geval 15 eeuwen gemeenschappelijke kerkgeschiedenis hadden met onze katholieke zusters. En Therese van Avila was ook voor mij een kerkmoeder. Ik gebruikte die naam kerkmoeder omdat Tine Halkes sprak over het verlangen naar een kerk die ook vrouwen een gevoel van geborgenheid zou geven. En in die tijd – ik was net klaar met mijn theologie-opleiding, de vierjarige, in deeltijd, Nederlands Hervormde -Catechetenopleiding -, had ik veel lelijks moeten lezen wat kerkvaders over vrouwen hadden gezegd. Vandaar: een kerkmoeder was heel hard nodig. En nu vind ik dat woord kerkmoeder in de titel van deze avond terug. Of ik dat woord nu weer zou gebruiken?

Ik denk het niet. Die kerk, die vrouwen warmte zou kunnen bieden is er, nu bijna twintig jaar later, niet gekomen. En het komt mij voor dat ze steeds killer wordt. Hoe ik Tine nu zou willen noemen? Het zou meer in termen passen van voorvechtster, pleitbezorgster van cultuurkritiek. Want haar verbondenheid met een wereld groter dan de kerk spreekt meer en meer uit haar werk.

Inleidingscursus

Oktober 1988 bestond de Inleidingscursus theologie in het perspectief van feminisme en christendom vijf jaar, lees ik in een artikeltje dat ik in HN Magazine schreef. Dat brengt mij bij de herinnering aan de semesters vrouwen- en kerkgeschiedenis, die ik begin jaren tachtig bij docent Louis Goosens volgde.

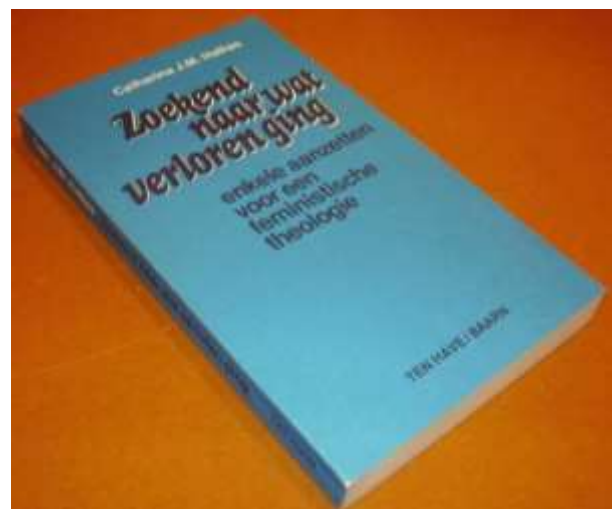
Het was een basiscursus met vakken die bij een theologische cursus aan de orde komen. In het perspectief van feminisme wil zeggen dat de positie van vrouwen daar extra aandacht kreeg. En dat was uniek in Nederland.

Hoe was deze basiscursus ontstaan? Voor de colleges feministische theologie van professor Halkes aan de Nijmeegse faculteit was er grote belangstelling van vrouwen. En Halkes ontdekte dat ze behoefte hadden aan een basiscursus om de context te begrijpen waarbinnen feministische theologie was ontstaan. Zij stelde haar mededocenten voor een inleidingscursus te starten. Ze begon met 45 vrouwen - ik was er een van. En binnen enkele jaren is het experiment overgenomen door de Nijmeegse Universiteit. Er nam ook een enkele man aan deel. De gemiddelde leeftijd van de vrouwen was zo'n 40 tot 60 jaar, van gemengd kerkelijke afkomst, maar meest toch katholieken. Cursisten eerst uit Nijmegen, gaandeweg uit Groningen, Zandvoort, Amsterdam, Breda, 's Hertogenbosch, zoals ik zelf, om een paar buitenplaatsen te noemen. En dat ging om wekelijkse avonden gedurende zes semesters van elk dertien avonden, van half acht tot half tien. Hoge opkomst, met wachtlijsten. Dezelfde cursus is later opgezet in Roermond en een jaar of vijf geleden heeft er een o.l.v. Lieve Troch en Irmgard Busch in Den Haag gedraaid en later ook in Antwerpen. Ook mannelijke docenten deden mee. Dat was een opdracht van de universiteit. Van onwetenden naar enthousiaste docenten met tegenover zich even enthousiaste en kritische studentes. Meer en enthousiaster dan in hun eigen colleges. In 1989 waren er 55 studenten. (HN Magazine 1.10.88 p 36).

Ik herinner me ook, de middagcolleges in Nijmegen om de veertien dagen, in de jaren '83 tot '85 over feminisme en seksualiteit. Het waren nieuwe gedachten die Tine vanuit feministisch perspectief voor die colleges ontwikkelde. Ik vond die wel de spannendste. Ze ging terug tot prehistorisch culturen. Ik vind het nog jammer dat ze die colleges nooit tot een boek heeft verwerkt. Misschien kon ze die gedachten ook alleen met ons delen binnen de veiligheid van die werkcolleges met grotendeels oudere vrouwen. Er was veel in wat ze veronderstelde en wat nog onderzocht moest worden.

Zoekend

In mei 1985 schreef ik een recensie over Halkes boek *Zoekend naar wat verloren ging*. Het is een verzameling van lezingen en artikelen vanuit kritische vragen van de feministische beweging. Het gaat Halkes om de gevolgen voor het christendom in het algemeen en soms ook toegespitst op haar eigen, de katholieke kerk. Het is specifiek voor Tine, dat ze altijd haar denken en overtuigingen beschrijft vanuit haar eigen zoektocht. Haar eigen leven. Wat ook kenmerkend is voor Tine, dat ze haar boeken schrijft

enerzijds als bijdrage voor de officiële theologie en anderzijds voor het publiek dat geïnteresseerd is in dit thema. Toen ik met dat boek bezig was kwam er voor mij een heel andere vrouw naar voren dan in het boek *Met Mirjam is het begonnen*. Ze ziet “Zoekend’ zelf als een vervolg op ‘Met Mirjam’”. Ik heb voor mezelf geprobeerd te kijken waaraan dat ligt. Ik denk aan de context. De tijd is veranderd. De beweging in ‘Mirjam’ van wat is feminisme, jezelf voorstellen als vrouwen enerzijds en anderzijds wat er zou moeten gebeuren. Wat moeten kerken doen, wat vrouwen? Tegelijkertijd ziet ze ook van alles gebeuren om zich heen. Hoe stellen vrouwen zich op? Hoe stellen de kerken zich op. Tegenover vrouwen, tegenover de feministische theologie.

Ze is daar een stuk zelfverzekerder, bitterder ook, tegenover de kerken, kritischer ook tegenover vrouwen, die met geloven, theologie, feministische theologie, maar ook in de politiek al of niet betrokken zijn.

Wanneer in 1985 haar boek ‘Zoekend’ verschijnt is de tijd verder. De kerken hebben zich niets van het verhaal van vrouwen aangetrokken, nauwelijks iets. Vrouwen hebben geweldige inspanningen verricht. Zijn kritischer geworden. Tine ziet de veranderingen bij vrouwen, de verwachtingen van vrouwen, de liefde voor en de tolerantie van vrouwen tegenover de kerken. De kerken verhardden zich en geven geen ruimte aan vrouwen. Hier en daar, maar niet structureel. Rationeel, maar niet met het hart en volle overtuiging. ‘Om dat het niet anders kan’.

Ik citeer uit haar boek, dat in 1985 verschijnt, een citaat uit een lezing van 1981, gehouden op de Congresdag van de Unie Nederlandse Vrouwenbeweging:

‘Ik heb een paar jaar geleden zo duidelijk ontdekt hoe afhankelijk van Rome, van bisschoppen, van machtsstructuren we zijn of ons gedragen, dat ik met één klap over de drempel ben heen gekomen. Niet door uit de kerk te stappen, want daarvoor is me de geloofsgemeenschap van Jezus Christus te dierbaar, daarvoor heeft ze me ook te veel gegeven. (...) Maar binnen de kerk wil ik niet langer meer kapot gaan aan verdriet om de structuren, maar enerzijds als lid van de geloofsgemeenschap mezelf onder kritiek stellen van het evangelie en anderzijds trachten gerechtigheid en liefde te realiseren. We zullen niet langer de schuld moeten leggen buiten ons, maar zelf aan een nieuwe gelovige gemeenschap moeten werken, die zo krachtig wordt en zo aanstekelijk dat we de machtsstructuren gewoon wèg leven, naar de marge dringen. We hebben een lange weg te gaan, waarin we elkaar bemoedigen en vasthouden.’

Als Halkes dit schrijft heeft ze nog niet eens de rechtstreekse confrontatie met de kerk achter zich. Het gaat in dit stukje alleen nog maar over de moeizame weg die zij als vrouw, die een rol in het kader van de gelovigen speelt, theologie heeft gestudeerd, een plek aan de Katholieke Universiteit heeft veroverd, als zo vele andere vrouwen heeft te gaan.

Confrontatie

Haar rechtstreekse confrontatie met de kerk komt in april 1985. Als Paus Johannes Paulus in mei 1985 Nederland zal bezoeken wordt Catharina Halkes voorgedragen als een van degenen die de paus zal toespreken. De Nederlandse aartsbisschop Simonis legt haar een spreekverbod op.

Tine heeft ook meer recht van spreken gekregen, want waar ze naar streeft, feministische theologie opnemen in de structuren van de wetenschap, daarvan wordt opnieuw een stukje gerealiseerd. In 1982 al heeft ze van de Berkeley Divinity School of Yale een eredoctoraat gekregen. In 1983 wordt ze benoemd als de eerste hoogleraar Feminisme en Christendom in Europa en ter wereld. Op 6 april 1984 aanvaardt zij in de St. Stevenskerk het ambt van bijzonder hoogleraar in Feminisme en Christendom aan de katholieke Universiteit in Nijmegen. De titel van haar oratie is: Vrouwen - Mannen - Mensen. Het Aulagebouw van de universiteit is te klein en de St. Stevenskerk in Nijmegen is stampvol. Vooral met gewone vrouwen.

En, zo heb ik het ervaren, in alles wat Tine ten deel viel, of het nu lof was die

Tine kreeg toegezwaid, of een veeg uit de pan van een meestal kerkelijke hoogwaardigheidsbekleder, er straalde altijd iets af op de vrouwen die ze vertegenwoordigde. Op ons. En die bijzondere leerstoel gaf hoop. Aan allen.

Cultuurkritiek

Tine probeert in haar werk lang het overzicht te houden. Wat gebeurt er met vrouwen, hoe reageert de kerk? Wat gebeurt er in de samenleving? Ze specialiseert zich niet in dogmatiek of exegese. Ze noemt het 'haar eigen benieuwdheid om het geheel te blijven volgen.' Zelf stel ik me voor, dat zij die brede ontwikkeling zo moeilijk kan los laten omdat het ook haar eigen intense maatschappelijke betrokkenheid weerspiegelt. En vanwege de opdracht die zij ziet voor de feministische beweging, een totale omvorming van kerk en samenleving.

Dat is wat centraal staat in haar werk: de cultuurkritiek. Dat heeft zij gemeen met - wat ik noem de autonome, niet kerkelijke - feministische beweging. Tine spreekt het voortdurend uit in haar werk. Het gaat om de cultuurkritiek. En vanuit die opstelling, die betrokkenheid bij de maatschappij, haalt zij ook herhaaldelijk de pagina's van het feministisch maandblad OPZIJ, dat voor het overige niet veel moet hebben van vrouwen die nog iets met de kerk willen. Tine zegt daarover in haar rede die ze uitsprekt als ze het ambt van bijzonder hoogleraar aanvaardt: 'De scepsis vanuit de feministische beweging ten aanzien van vrouwen die zich met theologie en vooral met kerk bezighouden, is ons bekend... Ik hoop dat deze leerstoel ertoe bijdraagt dat een constructieve opstelling van de kant van het feminisme de begrijpelijke scepsis doet plaatsmaken voor een toenemende nieuwsgierigheid.' Tine zelf is er van overtuigd dat de feministische theologie een eigen bijdrage aan de bredere feministische beweging kan geven. 'En', spreekt ze hoopvol uit 'als dat lukt, dan zou de verbinding Feminisme en Christendom toch nog tot een geloofwaardige relatie kunnen uitgroeien.'

Halkes omschrijft feministische theologie als: 'een kritische bevrijdingstheologie die zich niet baseert op de eigenheid van vrouwen als zodanig, maar op hun historische ervaring van lijden, hun psychische en seksuele onderdrukking, infantilisering en structurele onzichtbaar making ten gevolge van het seksisme in de kerken en de samenleving.' Je zou, zoals Tine het in haar eigen krachtige woorden uitdrukt, een theologie van het dagelijks-bestaan-van-vrouwen kunnen noemen. En weer: wat een tijden dat wij ons als vrouwen nog met zulke woorden uitdrukten. Moet je vandaag de dag eens om komen!

Tine stoot natuurlijk ook veel vrouwen - ik laat de mannen hier buiten beschouwing - voor het hoofd met haar vragen aan de kerk. Alleen vragen stellen wordt door vrouwen vaak al als kritiek op de kerk gezien. Hebben vrouwen zo weinig geleerd vragen te stellen?

Als Tine komt met haar visie op het godsbeeld, verbruit ze het nog meer bij vrouwen. Alweer - de mannen laat ik hier buiten beschouwing,

Is God wel een Vader? Die vraag is alleen al teveel. Maar Tine's antwoord is te interessant om er voor weg te lopen: 'Aan Jahweh en aan de christelijke God zijn attributen en kwaliteiten toegekend, ontleend aan een eenzijdig-mannelijke ervaringswereld...(..) Waar behoefte aan is in de praktijk: aan een rijke differentiëring van godsnamen en godsbeelden en vervolgens, dat, waar God als Vader als onderdrukkend beeld wordt ervaren ten gevolge van een eenzijdige praktijk, dit beeld dan achterwege moet blijven.'

Wat vooraf ging

Wie was Tine voordat ze zich met feministische theologie inliet? Jammer genoeg is er nog geen biografie over Tine geschreven. In 1984 heb ik op verzoek van en samen met uitgeverij Luyten en José Hoehne een begin gemaakt met een uitgave, maar dat project is gestrand. Misschien is het ook verstandig om dat niet te doen als de betrokkene nog in leven is. Misschien is er voor een biografie meer afstand in de tijd nodig.

Ik vertel wat ik weet dus uit wat Tine mij vertelde toen ik mijn scriptie schreef. En veel daarvan is ook te vinden in een interview dat Marianne Dirks en Lydia Janssen met haar hadden in 1982 voor het boek *Geloven vrouwen anders?*

Tine werd in 1920 geboren in Vlaardingen waar een orthodoxe reformatorische bevolking de overhand had. En hoewel protestanten en rooms-katholieken in die tijd niets van elkaar moesten hebben - Tine vertelt, dat ze op Palmzondag als ze uit de kerk kwam als kind het palmtakje verborg, en dat ze op weg naar school werd nageroepen voor 'roomsen' - is in die jeugd toch haar belangstelling voor de oecumene begonnen.

Als kind genoot ze intens van de liturgie en de Latijnse zang.

Ze bleef tot na de Tweede Oorlog in haar geboorteplaats. Op haar tiende overleed haar vader, dat betekende dat haar moeder, die veel ziek was, ook de zware oorlogsjaren door alleen stond voor de opvoeding van haar drie dochters. In die jaren stierf ook Tine's oudste zusje na een langdurig ziekbed. Omdat haar tweede zusje van het gymnasium thuis kwam om voor het gezin te zorgen, kon Tine haar studie voortzetten. Kort na de oorlog stierf haar moeder. Het geloof van haar moeder had Tine kracht gegeven om door te gaan.

Op het Rotterdamse lyceum voelde ze zich eerst niet zo thuis tussen de brutale Rotterdammers, maar al snel kreeg ze meer zelfvertrouwen.

Achteraf gezien realiseert ze zich dat er, na haar vaders overlijden, zowel thuis als op school alleen maar vrouwen waren. 'Misschien', denkt ze, 'heb ik nooit het idee gehad dat meisjes minder waren dan jongens. Je werd nooit in een meisjes rol geduwd. Thuis en op school werden we als personen aangesproken. Niemand zei: je bent een meisje. Je kunt dat niet.'

Na het lyceum kon ze niet onmiddellijk haar wens in praktijk brengen: studeren aan een universiteit. Er was geen geld voor een universitaire studie. Ze volgde een secretaresse-opleiding en kreeg een administratieve baan. Daarnaast deed ze een opleiding Engels en gaf Engelse conversatie lessen. Langzaam werd het haar duidelijk dat ze theologie wilde studeren. Maar in die tijd, in de jaren veertig, was er nog geen plek op dat katholieke meisjes theologie konden studeren. Ze ging ten slotte op haar 25^e in Leiden Nederlands studeren, met als bijvak middeleeuwse filosofie en mystiek.

In 1964 is Tine Halkes als een van de weinige vrouwen als waarnemer aanwezig bij het Tweede Vaticaans Concilie. Van een vrouwenbeweging was nog geen sprake. Toen verscheen haar boek *Storm na de stilte*. Een aangrijpend boek heb ik het gevonden toen ik het ter voorbereiding op mijn scriptie las. Oecumenisch en herkenbaar voor een protestantse vrouw als ik.

In 1964 opende ook de universiteit Nijmegen haar deuren voor een 'normale' theologie-studie, dus ook leken en ook vrouwelijke leken konden theologie gaan studeren - dat heeft alles te maken met het Vaticaans concilie van begin zestiger jaren. Tine grijpt haar kans. Ze is dan al getrouwd en moeder van drie kinderen als ze op haar 45^e aan een nieuwe studie begint. Aan de Universiteit in Utrecht doet ze van 1965 tot 1967 pastorale psychologie en theologie. In 1967 gaat ze naar de theologische faculteit in Nijmegen en in 1970, vijftig jaar oud, wordt ze pastoraal supervisor aan de afdeling van praktische theologie aan de Universiteit van Nijmegen. Tine ziet haar levensweg lopen langs drie paden:

- **de lekenbeweging:** daarin was ze gericht op het delen van zeggenschap in de kerk. Ze richtte zich vooral op volwasseneneducatie, vanaf de jaren vijftig, toen ze in Breda woonde.
- **de relatie tussen mannen en vrouwen** als gelijkwaardige partners binnen de kerk.
- **het pastoraat.** waarmee ze zich vanaf de jaren vijftig steeds meer verbonden ging voelen. In dat kader schreef ze het boek *De horizon van het pastorale gesprek* en ontdekte dat haar pastorale bezigheden vooral om vrouwen draaiden. Ik wil nu niet ingaan op de vele functies, die Tine in die tijd, voor haar feministische doorbraak, vervulde.

Feminisme

In het midden van de jaren zeventig wordt Tine Halkes als door een 'blikseminslag' getroffen door het boek van de Amerikaanse *Mary Daly*. Vanaf dat moment is zij niet meer alleen een kerkbetrokken vrouw, maar een kritisch feministisch theologe. In 1975, het VN-Jaar van de Vrouw, vragen studenten haar in haar vrije tijd het project Feministische Theologie te begeleiden. Ze begint te schrijven over dit thema. In 1977 gaat het vierjarig project *Feminisme en Christendom* van start. En zo zijn we aangeland, waar Tine's verhaal begint, waar wij vrouwen, gewone leken, gelovige vrouwen ons aangesproken voelen door Tine. De vrouw- en geloofgroepen ontstaan. Er gaan vrouw- en geloofcursussen van start, cursussen feministische theologie. Jongere vrouwen nemen van Tine over wat zij begonnen is en de olievlek wordt groter en groter. Annelies van Heijst schrijft in het voorwoord van het boek *Zij waait waarheen zij wil*, dat in 1986 verschijnt t.g.v. haar Halkes' afscheid als hoogleraar van de universiteit: 'Wie Tine Halkes kent, haar energie en altijd durende nieuwe plannen die vraagt zich af waar ze het vandaan haalt. (...). De titel van deze bundel is dan ook deels bedoeld als een typering van de scheidende hoogleraar.' Tegelijkertijd komen de schrijfsters van de bijdragen uit deze bundel tegemoet aan het pleidooi van Tine om een minder

mannelijke opvatting van de Heilige Geest na te streven. Waarom deze niet eens met Zij aangeduid? Ja, zover is het al in 1986. Nog maar net begonnen, neemt Tine afscheid op haar 66^e als hoogleraar.

Marijke Koijck-de Bruijne dicht voor haar het lied:

*Vol kracht als een gesloten huis
wanneer zij oog en oren sluit
en afdaalt naar het diepe duister
in zichzelf, aandachtig luistert
naar wat de geest te zeggen heeft
zo is de vrouw die sterk en recht
dan weer haar vensters open zet
vervuld van licht dat haar doet stralen
de wind door heel haar huis laat waaien
een huis dat aan het water staat.*

Tijd voor boeken

Het punt van de kruisraketten, de aantasting van de schepping; het zijn in die jaren niet te ontlopen thema's geworden voor iemand die contextuele theologie beoefent. Die thema's zorgen ook binnen de kerken voor grote tegenstellingen.

In 1989 verschijnt haar boek met gedachten over de heelwording van de schepping in het spanningsveld tussen natuur en cultuur. Het draagt de titel: *en alles zal worden herschapen*. In dit boek wijst Tine op de nauwe band die er bestaat tussen de onderdrukking, de minachting en de verkrachting van vrouwen enerzijds en de gewelddadige verwoesting van het milieu anderzijds. Vandaaruit ontwikkelt zij haar feministische visie op een nieuwe relatie tot de schepping. Annelies van Heijst, een vroegere studente van Tine, die altijd haar maatje is gebleven, schrijft over dat boek in 1995: 'Jammer genoeg heeft dit boek in de

publieke discussie onder theologen niet voldoende aandacht gekregen; dit hangt samen met de neiging van de zogenaamde officiële theologie de impulsen die de laatste vijftig jaar van de feministische theologie zijn uitgegaan, steeds weer over het hoofd te zien. De vernieuwende werking van deze theologie wordt daardoor helaas belemmerd.' In 1995, wanneer Tine's 75^e verjaardag uitgebreid wordt gevierd, verschijnt er een bundel met artikelen van zestien vrouwen en acht mannen uit binnen en buitenland. Zij gaan op hun beurt wel in op wat Tine heeft gezegd en geschreven over de gevaren die de schepping bedreigen en het verband dat er bestaat tussen de onderdrukking van vrouwen. Dit boek bewijst dat feministische theologie, ruim twintig jaar nadat het in Nederland bekendheid begon te krijgen, en zoals Halkes deze beoefent, niet enkel een zaak is van vrouwen, maar ook een uitdaging aan mannen en een uitnodiging is voor een gesprek met mannen. Zo omgaan met de

schepping betekent ook dat een verandering van het godsbeeld noodzakelijk is. Tine Halkes denkt dat wij ons moeten afkeren van een Godsbeeld, dat eeuwen lang overheersing en onderwerping tussen mensen en volkeren en een verwoestende uitbuiting van de natuur toegestaan heeft. Dit godsbeeld is een afgod geworden. Het kan niet actueler, als we de bedroevende resultaten van de zojuist afgelopen klimaatconferentie in gedachten nemen.

Ook t.g.v. Tine's 75^e verjaardag verschijnt er een boek dat zij zelf op een dringende uitnodiging van uitgever Ton van der Worp (Ten Have), heeft samengesteld en aangevuld. Het zijn teksten die na haar emeritaat zijn verschenen en die in een zekere samenhang zijn gebundeld. Het gaat over Tine's, zoals ze het zelf zegt, visies en visioenen. Ze verontschuldigt zich dat ze geen 'exacte' theologe is geworden, maar dat is haar eenvoudig niet meer gelukt omdat ze zo laat pas aan een studie kon beginnen. Wel heeft ze geprobeerd de 'insnijdende veranderingen die zich voordeden in maatschappelijke, culturele en godsdienstige ontwikkelingen in de samenleving en kerken, te duiden en daarin een weg te wijzen. Tendensen die inspirerend zijn, bijvoorbeeld de bewustwording en de strijd van vrouwen en anderzijds tendensen die overwonnen moeten worden, zoals de uitbuiting van de schepping. Ze besluit haar voorwoord: 'Ik raak er steeds meer van overtuigd dat spiritualiteit, religiositeit en geloof in het transcendente de einders zijn waar wij naar toe leven omdat juist zij de dimensie zijn van de mensheid. Maar dan hebben wij dringend behoefte aan een meer humane cultuur.' Ze hoopt, dat 'een jongere generatie feministische theologes toch iets aan haar geschriften kunnen hebben.'

Erfenis

Ik wil op deze bijeenkomst waar wij Tine's 80^e geboortedag herdenken nog iets van mezelf toevoegen.

- Het woord uniek kan vaak klinken als we het hebben over het leven, het werk van Halkes; wat ze heeft bevochten, bedacht en georganiseerd.
- Ik heb zelf het gevoel, dat er in de vrouw- en geloofbeweging te weinig is gebeurd met het boek over de schepping. Ik spreek maar niet eens over de kerken. Hetzelfde denk ik van haar laatste bundel met cultuurkritische overwegingen vanuit vrouwenstudies theologie.

Soms denk ik wel eens, als het niet meer over de eigen onderdrukking van vrouwen gaat, wanneer het meer gaat om het maatschappelijk engagement, dat vrouwen geneigd zijn af te haken.

Ook hier spreek ik uit ervaring vanuit mijn eigen werk. En dan heb ik het vooral over die vrouwen die komen vanuit de christelijke, kerkelijke traditie. Ik heb soms het gevoel, dat zij, in tegenstelling tot de - wat ik noem - 'autonome' feministen, minder doorstoten naar de politiek om zich te laten horen hoe de cultuurkritiek handen en voeten moet krijgen.

Toen ik Tine gisteren opbelde om haar over deze avond te vertellen en haar hier over sprak, gebuikte ik het woord 'muur'. Het lijkt wel of kerkelijke vrouwen niet door een muur heen kunnen breken en maar blijven hopen, dat de kerk het voor hen regelt, dat die verandert.

Tine gebruikte toen het woord 'schoot'. En ik vond dat een mooi beeld. Blijven vrouwen, die nog enigszins iets verwachten zich koesteren in die veilige schoot van de kerken, zodat zij haar eigen verantwoordelijkheid voor de gehele bewoonde wereld niet aangaan?

Ik denk, dat er in de boeken en artikelen waarin Tine haar gedachten heeft neergelegd, nog geweldig veel stof zit, waaraan vrouwen hun gedachten kunnen scherpen.

Tot slot: haar erfenis heeft zij in onze handen gelegd. Ik denk dan vooral aan wat zij in 1981 zei:

‘We zullen niet langer de schuld moeten leggen buiten ons, maar zelf aan een nieuwe gelovige gemeenschap moeten werken, die zo krachtig wordt en zo aanstekelijk dat we de machtsstructuren gewoon wèg leven, naar de marge dringen. We hebben een lange weg te gaan, waarin we elkaar bemoedigen en vasthouden.’

In hoeverre doen vrouwen iets met deze woorden?

In hoeverre beschouwen ze deze als een erfenis waarmee verder gewerkt dient te worden?